

Наталія Михайлівна БАКЛАНОВА,

кандидат політичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії і методології науки ПНПУ
імені К. Д. Ушинського

ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОГО СУДОЧИНСТВА

В ПЕРІОД ГЕТЬМАНСТВА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО _____

Однією з причин невдоволення польсько-шляхетськими порядками управління на українських землях у XVII столітті був становий судоустрій, заснований за принципом станової нерівності.

Сам гетьман в інструкції козацьким послам, котрі на початку червня 1648 року відправлялися до Варшави, змальовуючи безправ'я українського суспільства, наказував: «Насамперед скаржитися на їх державців і українських урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами, а гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і нестерпних кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою не вільні розпоряджатися.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини – все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають, а нас самих, невинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниці кидають, за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено.

Найкращі бджоляні десятини і поволівщину, хоч ми і у володіннях живемо, так само, як і у міщан, забирають.

Синам козацьким старих матерів своїх, ані батьків рідних престарілих мне можна при собі держати, вигнати ж батьків старих

несправедливо і гріх, тому мусить за них козак панові чинш і всяку повинність відбувати.

Козацьким дружинам, що залишаються самі, не те щоб до трьох років, а й до одного, хоча б найстарішій, не можна без чоловіка бути: зараз же разом з іншими до панських повинностей повертають і немилосердно грабують.

Полковники також не додержуються обіцянок і присяги в поводженні з нами. Замість того, щоб у такій біді захищати нас від їх м. наших пп. урядовців, допомагають їм разом з пп. жовнірами і драгунами, яких при собі мають, ще більш знущатися з нас. І що тільки комусь з них у нас сподобається: чи кінь добрий, чи зброя, чи що інше, - ми віддаємо за півціни, ніби сторгувавшись, а якби не дали, то подумай, козаче-небораче, про себе.

Вола або ялівку в окремому місці від жовнірської челяді не замикай, сіно в скиртах і збіжжя в полях, на нивах жате, як своє власне, силоміць беруть» [4, с. 38].

У той час в Україні, як відомо, існувала тричленна судова система для вільного населення: земські, гродські і підкоморські суди, для невільного населення були створені домініальні суди. Існуючий становий судоустрій, заснований на принципі станової нерівності, був також однією з причин невдоволення польсько-шляхетськими порядками в Україні напередодні Хмельниччини.

Значна частина українського панства, дрібна шляхта і міщанство, хоч і були в опозиції до польсько-шляхетського режиму, намагалася боротися з ним легальними методами. Шляхта на сеймиках і сеймах висловлювала свої протести, багаті міщани посилали посольства до короля або добивалися у королівських трибуналах захисту своїх прав [5, с. 169].

Проте ці спроби добитися справедливості мирними засобами не мали успіху. Напруження і невдоволення в суспільстві наростало, що призвело до спалаху народного повстання.

Зрозуміло, що вибух його поставив питання про відродження української державності. Наприклад, польський вельможа Микола Потоцький в листі до короля Владислава IV від 21 березня 1648 року писав, що повсталі «бажають також самостійно панувати на Україні; укладати договори з іноземцями і сторонніми володарями і робити все, що тільки їм заманеться» [8, с. 140].

Процес потягнув за собою і формування власного судочинства, і воно твориться уже в ході бойових дій. Природно, функціями судочинства наділяється козацька старшина – сотники, полковники, а також спеціально виділені судді. Скажімо, в статейному списку посланця Московської держави Григорія Унковського до Богдана Хмельницького згадується в квітні 1649 року військовий суддя Матяш [1, с. 161].

Очевидно, ця посада існувала й раніше. Цілком можливо, що в початковий період повстання функції суду брала на себе й рада старшин, як це було, наприклад, у випадку з розглядом справи польського шляхтича Смяровського. Його було звинувачено в підбурюванні козацьких полковників проти гетьмана, і Хмельницький «скликав старшину і віддав сю справу їй на суд» [3, с. 178].

У серпні 1649 року народна армія оточила королівські війська біля містечка Зборів і польський король Ян Казимір був змушений розпочати переговори. Козацька старшина передала йому вимоги Війська Запорозького, які склалися з 18 статей. Насамперед, військо вимагало збереження своїх прав і привілеїв, зокрема незалежного козацького суду: «Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходилися

наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного» [4, с. 130].

Давні права Запорозького війська щодо козацького суду було підтверджено Зборівським договором, де вказано, що козаків не мають права судити старости, державці і намісники, що ця прерогатива належить тільки гетьманові.

За договором, укладеним Богданом Хмельницьким з польським королем біля Зборова, влада Війська Запорозького поширювалась на територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств [5, с. 169]. На ній тепер уже легітимно, з погляду Варшави, почав формуватися новий лад державного життя у сферах управління, земельних справ, фінансів і, зокрема, судочинства.

Органом найвищої влади була рада, в якій юридично всі козаки мали право брати участь. Вона розв'язувала головні військові і господарські справи і здійснювала судочинство. Така організація влади була, безперечно, демократичною, але непрактичною. На багатолюдних зборах було тяжко проводити обговорення різних питань та організовано приймати рішення. Тому загальна козацька рада скликала дуже рідко, натомість зростала роль ради козацької старшини. До складу старшинської ради входили полковники, сотники та генеральна (або військова) старшина. Вона виконувала військові та адміністративні функції. До неї входили обозний, два осавули, два судді та писар [5, с. 355].

Військовий суддя обирався на загальній раді із простого товариства. Він займався розглядом кримінальних справ та цивільних спорів, які виникали у Війську Запорозькому. Військовий суддя здійснював судовий розгляд, проте остаточний вирок затверджувався рішенням кошового отамана чи військовою радою. Суддя був зобов'язаний здійснювати судочинство швидко, справедливо та

неупереджено. В своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а переказами чи традиціями, які переходили з вуст в уста [9, с. 177].

До обов'язків генерального судді входили нагляд за виконанням універсалів гетьмана, суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини за його вказівкою. Так, генеральний суддя Антон Жданович, котрий розслідував на весні 1656 року справу в білоруському полку Івана Нечая, наказав двох винних старшин з Ніжинського полку повісити, а їхніх спільників у злочині проти мирного населення – «бити в два кії нещадно, так, що вони ледве чи житимуть потім».

Саме генеральний суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних суддів [7, с. 13].

Для цивільного населення була створена така система судів: козацькі, сотенні, полкові суди та генеральний суд.

Козацькі суди були першою ланкою в судовій системі. Вони розглядали справи та приймали рішення за участю всієї громади. Козацьке судочинство ґрунтувалося на давніх звичаях Запорозжжя, де суд відбувався на загальній військовій раді, в якій брали участь всі козаки. Такий порядок розгляду справ зберігся і в нижчому козацькому суді [5, с. 362].

Іншою ланкою судової системи були полкові та сотенні суди. Полковники та сотники могли особисто здійснювати судочинство, в деяких полках і сотнях були полкові і сотенні судді. Під їх юрисдикцію підпала основна маса судових справ козаків, селян та міщан. Вони розглядали цивільні та кримінальні справи, зокрема, справи про вбивства, розбій, крадіжки та інші найбільш поширені злочини.

Найвищою ланкою судової системи був генеральний суд при гетьманові. До його складу входили два генеральні судді та судовий писар. Генеральний суд фактично був апеляційною інстанцією. Він

займався справами, які надходили від полкових і сотенних судів. Крім того, генеральний суд розглядав деякі справи, з якими прохачі зверталися прямо до гетьмана.

У містах, на які поширювалась дія привілеїв магдебурзького права, існували міські суди. Вони були символом міського самоврядування, гарантом непорушності «міських» прав.

Після Зборівського миру в Києві було відновлено на деякий час старе судочинство, зокрема, земські й гродські суди. Проте фактично ці суди занепали, а їх повноваження перейшли до козацького суду [5, с. 364].

Оскільки й Україна, й Польща були невдоволені умовами Зборівського договору 1649 року, в червні 1651 року військові дії відновилися. Їх результатом стало підписання 18 вересня 1651 року ще більш не вигідного для України Білоцерківського мирного договору. За ним чисельність реєстрового війська скорочувалась наполовину, і воно могло перебувати лише у Київському воєводстві. Судочинство у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах переходило під владу шляхти [8, с. 146].

Не маючи змоги втриматися поміж двома ворожими силами, Польщею й Москвою, молода гетьманська держава була змушена укласти військовий союз з північним сусідом на умовах васалітету [6, с. 21].

Московський цар, беручи під свій протекторат Гетьманщину, зобов'язався не втручатися у внутрішні справи України, зокрема в її судочинство, яке було у виключному віданні місцевих судів. Після Переяславської Ради були підготовлені «Статті Богдана Хмельницького» від 17 лютого 1654 року, з якими він вислав послів до Москви, де вони були стверджені із значними поправками царем і боярською думою 21 березня 1654 року. В першій статті гетьманового проекту договору було поставлено чітку вимогу незалежності судівництва: «В начале

изволь твое царское величество подтврдити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и судах; чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих чтоб товаришество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити» [8, с. 160].

Українській шляхті Московою було гарантовано право «вибирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські і гродські ... і своїм правом судитися...» [8, с. 169]. При цьому царською грамотою від 21 березня 1654 року передбачалося давати «на судей воскових по 300 золотых польских, а на писаря судейського по 100 золотых» [2, с. 561].

Таким чином, Україна в період Хмельниччини здобула право на власне судочинство і власне право у незалежних судах як символ свободи та державності, що змушені були визнати і в Москві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. – Т. 2. 1648 – 1651. – М. : АН СССР, 1953. – 558 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. – Т. 3. 1651 – 1654. – М. : АН СССР, 1953. – 646 с.
3. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т, 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 8. – К. : Наукова думка. 1995. – 856 с.
4. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. – К. : АН УРСР, 1961. – 740 с.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доповн. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.

6. Падох Я. Боротьба України - Гетьманщини за незалежне судівництво / Я. Падох // Правничий вісник. – Кн. 1 – Нью-Йорк, 1955. – С. 21-26.
7. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В. І. Сергійчук. – К., 1991. – С. 13-14.
8. Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник / упорядн. : А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та інші. - К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1990. – 361 с.